

УДК 316.343-058.13

"СТАРИЙ" ТА "НОВИЙ" СЕРЕДНІЙ КЛАС У СТРАТИФІКАЦІЙНІЙ ТЕОРІЇ: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ТА ОСНОВНІ ВИМІРИ

Кузьмук Ольга Миколаївна – старший викладач кафедри соціології Інституту соціальних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки

У статті наголошується, що проблема ідентифікації середнього класу є важливою та актуальною для сучасної соціології. Необхідність чітких засобів ідентифікації середнього класу, а також розмежування понять "старий" та "новий" середній клас досліджуються у даній статті.

Ключові слова: середній клас, старий середній клас, новий середній клас, засоби ідентифікації середнього класу, соціальна структура суспільства, соціальна стратифікація.

В статье подчеркивается, что проблема идентификации среднего класса является важной и актуальной для современной социологии. Необходимость четких средств идентификации среднего класса, а также разграничения понятий "старый" и "новый" средний класс исследуются в данной статье.

Ключевые слова: средний класс, старый средний класс, новый средний класс, средства идентификации среднего класса, социальная структура общества, социальная стратификация.

The problem of identification of the middle class is important and relevant for contemporary sociology. The need of clear means of the middle class identification and the separation of the old and the new middle class are investigated in this article.

Key words: the middle class, the old middle class, the new middle class, the middle class identification means, the social structure of society, social stratification.

Неоднозначна інтерпретація поняття "середній клас" обумовлює труднощі при виділенні критеріїв його ідентифікації. В умовах постіндустріального суспільства соціальна структура набуває нового оформлення. Так, наприклад, в Україні перехід суспільства до якісно нової системи значною мірою позначився на зміні критеріїв стратифікації, рекомбінації складових елементів соціальної структури та знайшов своє відображення у появі нових соціальних прошарків, у змінах соціальної самоідентифікації.

Критерії ідентифікації середнього класу, які досить активно використовувалися в умовах індустріального суспільства, не повною мірою відповідають реаліям сучасного соціуму. Тому для уникнення плутанини в критеріях ідентифікації, які потрібні для об'єктивної та адекватної оцінки середнього класу, важливим та необхідним є розмежування понять "новий середній клас" та "старий середній клас".

Отже, *метою* нашої статті є аналіз соціологічних інтерпретацій понять "новий середній клас", "старий середній клас" та можливих варіантів виміру відповідних феноменів.

Першим дослідником, який розрізняє поняття "старий" і "новий" середній клас, вважається Густав Шмоллер. Так, "старий середній клас" охоплював такі професійні групи, як торговці, крамарі, ремісники та власники фірм. До складу старого середнього класу належать особи, які володіють засобами виробництва або здійснюють над ними контроль. Складовим компонентом старого середнього класу є "консервативний середній клас", до якого входять управлінці та технократи. Таким чином, виникають два класи – новий та старий, при цьому кожен із них, як і в концептуалізації Голдторпа, поділяється на вищий і нижчий.

"Новий середній клас", описаний Чарльзом Мілсом і Девідом Локвудом, охоплює широкий спектр категорій нефізичної праці – від менеджерів і професіоналів до "білих комірців" нижчої ланки та працівників торгівлі та сфери послуг.

З середини ХХ ст., у зв'язку з переходом до постекономічного порядку, за твердженням Д. Белла, починається "нова еволюція в соціальній структурі суспільства", яка проявляється в зростаючому домінуванні в робочій силі груп професійних і технічних службовців – "нового середнього класу" - і одночасно в зменшенні питомої ваги робітників. Причини цих класоутворюючих процесів полягають у кардинальних змінах у системі суспільного розподілу праці, в посиленні ролі управлінської праці, підвищенні значущості вищої освіти, знання та інформації.

"Новий" середній клас, до складу якого входять менеджери, науково-технічна і гуманітарна інтелігенція, займає провідні позиції у класовій структурі інформаційного суспільства [1, с. 210]. Як складова загальної робочої сили "новий" середній клас потіснив робітничий клас, і його відносна частка в структурі зайнятості перевищила

50%. До складу "старого" середнього класу належать особи, які володіють засобами виробництва або здійснюють над ними контроль. Складовим компонентом старого середнього класу є "консервативний середній клас", до якого входять управлінці та технократи. "Старий середній клас" охоплював такі професійні групи, як торговці, крамарі, ремісники та власники фірм.

"Новий середній клас" охоплює широкий спектр категорій нефізичної праці – від менеджерів і професіоналів до "білих комірців" нижчої ланки та працівників торгівлі та сфери послуг. Звідси стає очевидним, що саме зміни в структурі власності зумовлюють зміни в соціальній стратифікації.

Ще в 1959 році відзначив Р. Дарендорф, що старий середній клас ремісників і крамарів поступово прийшов до занепаду, але на зміну йому у звільненому соціальному просторі розповсюдився новий середній клас менеджерів, професіоналів та робочих нефізичної праці.

Навколо цих змін і сконцентрувалися неомарксистські теоретизування останніх десятиліть: одні інтерпретатори намагаються звести до мінімуму сенс даних змін, інші пропонують переглянути карту класової структури з метою розміщення в ній нових середніх класів. При цьому як принципова розглядається тенденція пролетаризації нижніх шарів нового середнього класу.

Найцікавішим і найбільш популярним у зв'язку з цим розглядається підхід, що розвивається з середини 70-х років британським соціологом Е. Райтом [2].

Типологія класових позицій, яка виходить з перспективи багатовимірної експлуатації, представляється Е. О. Райтом у вигляді матриці з 12 категорій [3, с. 61].

Розширений робітничий клас, що включає некваліфікованих супервайзерів, кваліфікованих і некваліфікованих робітників, становить більшість (75-77%) зайнятого населення України. При цьому класи, що протистоять йому, – розширений клас менеджерів (7%) і клас власників (2-5%), у сумі становлять десятю частину зайнятих.

Частка проміжного класу (експертів-професіоналів, кваліфікованих супервайзерів і некваліфікованих менеджерів) наближається до 14%.

Отже, нова ієрархія класових позицій Е. О. Райта ідентифікує як поляризовані позиції капіталістичного способу виробництва – капіталісти і пролетаріат, так і різні проміжні, неполяризовані позиції середнього класу.

В контексті класової схеми Е. О. Райта ми можемо виділити старий та новий середній клас. Так, в рамках капіталістичних відношень існують класові позиції, наприклад, дрібна буржуазія, яка не є ні експлуататором, ні тим, хто експлуатується.

В деяких суспільствах поєднуються різні способи виробництва, оскільки відповідні їм класові структури характеризуються складними зразками відношень експлуатації. Тому існують позиції, які експлуатують за одним виміром відношень експлуатації і експлуатуються за іншим. Прикладом можуть бути висококваліфіковані професіонали, які експлуатуються капіталом, оскільки не мають засобів виробництва, і одночасно є експлуататором навиків. Такі позиції окреслюються як "новий середній клас". Серед представників даного соціального утворення є кваліфіковані менеджери і експерти-професіонали,¹ саме дані соціально-професійні групи вважаються найбільш привілейованими найманими робітниками і ідентифікуються як вищий середній клас.

До нижчого середнього класу відносяться ті, хто має надійний кваліфікаційний ресурс і/чи виконує контролюючі у відношенні до колег функції (супервайзери і кваліфіковані робітники).

О. Симончук акцентує увагу на тому, що в своїй концепції Е. О. Райт здійснює послідовну аргументацію чому нові середні класи створюють суперечливі позиції всередині відношень експлуатації. Наприклад, менеджери в рамках багатовимірної схеми експлуатації займають суперечливі позиції, оскільки вони характеризуються суперечливими інтересами відносно первинних форм класової боротьби між робітничим класом і класом капіталістів: з однієї сторони їх інтереси подібні інтересам робітничого класу через відсутність власності на засоби виробництва, а з іншої – їм характерні інтереси обумовлені доступом до контролю організаційного і кваліфікаційного ресурсів, що жодним чином не притаманні робітничому класу [4, 65].

Отже, в неомарксистській перспективі Е. О. Райта карта класової структури сучасного капіталістичного суспільства локалізує не тільки дихотомію базових класів (капіталістів і робітників), але й цілий ряд нових середніх класів².

Зростання "нового середнього класу" звузило проблематику для дослідників, що працюють в рамках веберіанської парадигми. Класова модель, розвинена М. Вебером, пропонує різноманіття класових

¹ В EGP схемі менеджери та експерти-професіонали визначаються як службовий клас, тобто голдторпівський службовий клас ми можемо вважати „новим середнім класом“.

² Слід сказати, що в моделі експлуатації до середнього класу належать і кваліфіковані робітники, та й взагалі для неомарксистської класової схеми характерна тенденція до мінімізації частки робітничого класу.

ділень, а економічний клас "робочих" аналізується в контексті ринкової ситуації конкуренції з приводу роботи і ціннісних благ. За такого підходу клас кваліфікованих робітників розглядається як привілейований, оскільки він встановлює високі вимоги на ринку праці, а його економічна влада може бути відображена в категоріях високої заробітної плати і високих позиціях на товарному ринку.

Останніми роками найбільш яскравий розвиток даний напрям отримав в працях британського соціолога Дж. Голдторпа. Ключовими позиціями розподілу професій за класами розглядаються ситуації "ринку" і "роботи". Дж. Голдторп формує сім основних категорій класів, об'єднаних в три провідні групи за наслідками їх діяльності: обслуговуючі / посередницькі / робочі групи зайнятих.

Як неомарксистський, так і неовеберіанський підходи змогли істотно розвинути макроструктурний аналіз класових відносин сучасного суспільства. Безпосередні емпіричні спостереження демонстрували широкий спектр впливу класової приналежності на індивідуальну поведінку: споживчу практику, життєвий стиль, релігійну приналежність, електоральну поведінку, девіацію, здоров'я і смертність, установки і цінності.

На сучасному етапі класового аналізу, клас визначається, швидше, за критеріями ринкових і трудових ситуацій (якщо використовувати термінологію Дж. Голдторпа). Ринкова ситуація відноситься до матеріальної винагороди і життєвих шансів (таким, як оплата працедавцем додаткових пільг, страховок і інших матеріальних благ), безпеки і можливостей службового просування. Трудова ситуація має відношення до характеру вирішуваних трудових завдань, технології виробництва і структурі соціальних стосунків в системі контролю у фірмі. Значна увага приділяється процесу, що окреслюється структуралізацією, в ході якого класи можуть трансформуватися з економічних категорій в соціально значущі групи.

Цікавим та таким, що заслуговує уваги, на наш погляд є тенденція розгляду середнього класу універсального поняття, що дозволяє описати або професійні агрегати, залежні від освіти, професійної діяльності і матеріального доходу, або соціальні комплекси життєвих стилів, залежні від індивідуальних і успадкованих культурних і матеріальних ресурсів, а також походження.

Постіндустріальна класова схема Г. Еспін-Андерсена заснована насамперед на диференціації професійних занять за секторальною/галузевою ознакою [4, с. 76].

Даний напрям звертає увагу перш за все на культурні ефекти соціальної стратифікації і структурні зміни сучасного суспільства. Його теоретичні посилення виходять із зміненої соціальної реальності, яка демонструє істотне розширення освіти, соціальної безпеки і обслуговуючого сектору, гомогенності стратифікаційної системи.

Г. Еспін-Андерсен зосереджує увагу на нових принципах класового аналізу постфордистського суспільства, що переважним чином висвітлює проблему "нового класу", представленого професійно-управлінськими кадрами. Характерними рисами "нового класу"¹ визначались: контроль наукового знання; контроль культури; делегована влада і реалізація автономії; контроль кваліфікаційного і організаційного активів.

Значно менше уваги в класовій схемі приділялося проблемі розвитку нового постіндустріального пролетаріату.

Г. Еспін-Андерсен розрізняє традиційні фордистські і нові постіндустріальні класи, при цьому використовує два критерії. Перший – горизонтальний зріз системи, досліджує яке місце певний вид зайнятості займає у загальному розподілі праці. Другий – вертикальний і динамічний, дає можливість зафіксувати подібність в життєвих шансах і кар'єрних профілях представника класу.

В своїй галузевій класифікації Еспін-Андерсен таким чином диференціює економіку. Фордистська економіка об'єднує традиційні види діяльності, пов'язані з фордистською системою масового виробництва та масового споживання. В сервісній економіці зосереджуються постіндустріальні послуги, що породжені фундаментальними змінами в соціальному виробництві, сюди належать ділові послуги, соціальні послуги (охорона здоров'я, освіта), споживацькі послуги. Третім сектором, який виділяє Еспін-Андерсен є первинне виробництво, куди входить сільське і лісове господарство.

Заняття Еспін-Андерсен групує у три паралельні набори, що відповідають різним типам поділу праці: первинний, фордистський і постіндустріальний. Заняття є також стратифікованими відповідно до місця в ієрархії, яку розглядають як широке відображення ступеня влади, відповідальності та рівня кваліфікації. Фордистська індустріальна і постіндустріальна ієрархія поєднує владну структуру і структуру людського капіталу, що є специфічними для кожного виду поділу праці, представники названих секторів мають різні життєві шанси і кар'єрні траєкторії.

Емпірична типологія складається з 14 класів. За даною схемою, в Україні домінує фордистська класова ієрархія, яку уособлюють працівники традиційних галузей економіки (виробництво, транспорт, будівництво, торгівля). Вона охоплює понад половину (52-60%) зайнятого населення .

¹ Під „новим класом” Еспін-Андерсена ми розуміємо „новий” середній клас.

Постіндустріальна ієрархія, яка включає працівників нових різновидів сфери послуг, об'єднує 32-36% респондентів. Первинний сектор представлений працівниками сільського, рибного і лісового господарства, обіймає 8-12% зайнятого населення.

Найбільш представленим серед зайнятого населення є робітничий клас. Він становить понад половину зайнятого населення у схемах EGP і Еспін-Андерсена, а також близько двох третин – у схемі Райта, за підрахунками дослідників, п'ята частина робітничого класу – це сільськогосподарські робітники. Дрібна буржуазія в Україні нечисленна – в межах 2-5%. Середній клас, який містить різні категорії працівників нефізичної праці, становить 44-49% у схемах EGP та Еспін-Андерсена і 22% – у схемі Райта.

Проаналізувавши класові схеми, резюмуємо: Е. О. Райт та Дж. Голдторп в межах середнього класу виділяють два підкласи – верхній середній клас і нижній середній клас. До верхнього середнього класу дослідники відносять висококваліфікованих менеджерів, супервайзерів і професіоналів. Але операціоналізація цих категорій реалізується за різною логікою. Так, як зазначалося вище, основним критерієм ідентифікації у Дж. Голдторпа є професійна приналежність (для позначення даного класу Дж. Голдторп використовує поняття службовий клас), тоді як для Е. О. Райта важливими є наявність управлінських функцій, певного рівня автономії і кваліфікації (верхній середній клас в класовій теорії Е. О. Райта локалізується не в одному класі, а в різних – менеджерів, супервайзерів і професіоналів).

Досить складним, на думку української дослідниці О. Симончук, є операціоналізація нижчого середнього і робітничого класу. Так, в перспективі класової схеми Е. О. Райта, ієрархія класових позицій не чутлива до диференціації ні за характером праці (фізичний/нефізичний), ні по секторальній ознаці (сільськогосподарський/індустріальний/ сфера послуг чи фордистський/постфордистський). І тому, як наслідок, всі робітники низьких рівнів влади, автономії і кваліфікації, незалежно від характеру праці і сектору зайнятості, попадають в один робітничий клас [4, с. 96].

Взагалі, серед існуючих теоретичних підходів, що присвячені соціальним класам, найпоширенішою в міжнародних дослідженнях класів, та такою, що обґрунтована низкою емпіричних досліджень, вважається саме класова схема EGP, в основі даної схеми лежить веберівська концепція класів як таких, що визначаються ринковим і професійним статусом людини. Новий середній клас представлений двома категоріями: 1) професіонали й менеджери вищої ланки та 2) інші працівники нефізичної праці (напівпрофесіонали, нижчий управлінський і конторський персонал, працівники торгівлі та сфери послуг). Старий середній клас репрезентований безпосередньо власниками [6, с. 62].

Отже, можна говорити про те, що країнами середнього класу можуть вважатися: Голландія, Франція, Данія, Велика Британія та Словенія, саме в цих країнах є найбільший ресурс (понад 17%) вищих менеджерів і професіоналів, які становлять ядро нового середнього класу. За цими країнами йдуть Ісландія, Німеччина, Норвегія, Швеція, Бельгія, Угорщина і Словаччина, де на частку цієї категорії припадає 15-17% сукупної робочої сили. Найменша кількість професійних позицій, що належать до ядра нового середнього класу фіксується у Португалії (6,3%), Чехії (8,0%), Польщі (8,8%) та Греції (9,4%). Лідуючі позиції в цій групі країн займають Словаччина (15,9%), Естонія (12,9%) та Україна (13,6%). Високі показники останніх двох країн зумовлені тим, що Естонія та Україна тривалий час були частиною економічної структури Радянського Союзу, для якого характерним було високий рівень розвитку університетської освіти.

Якщо подивитися на власників, що утворюють другий сегмент середнього класу, то в більшості європейських суспільств малі та середні власники кількісно поступаються категорії вищих менеджерів і професіоналів. Мірою розвитку індустріальних суспільств сектор малого бізнесу поступово втрачав позиції перед великими фірмами, які досягають кращих результатів завдяки збільшенню масштабів виробництва. Категорія дрібна буржуазія теж досить різномірна, оскільки охоплює старі форми економічної діяльності, такі, як ремесла і кустарні промисли, а отже – широкий спектр торговців, крамарів, комерсантів.

Представник сучасного середнього класу, на думку А. Соґомонова, є творцем і популяризатором нової (постматеріалістичної) системи цінностей. Суть цієї системи полягає в тому, що життєвий успіх людини вже не вимірюється виключно об'єктивними результатами, важливим в сучасних соціально-культурних умовах є ступінь свободи життєвого вибору, нестандартність життєвого шляху і те, наскільки в своїх життєвих практиках особистість самореалізується. "Нові середні" прагнуть максимально реалізувати свої здібності, постійно підвищувати свій інтелектуальний і культурний рівень, більше часу приділяють сім'ї, самоосвіті, заняттям спортом, подорожам, участі в суспільних організаціях.

Провідні позиції в класовій структурі постіндустріального суспільства належать "новому середньому класу", ядром якого є менеджери, науково-технічна і гуманітарна інтелігенція, хоча й "старий середній клас" як достатньо масова соціальна група зберігає свої позиції. А тому середній клас соціально і культурно досить

неоднорідний: за професійним складом, творчим потенціалом, матеріальним достатком, стилем життя, інтересам, ціннісним орієнтаціям, політичним установкам. Причому в умовах постіндустріального суспільства нормою є не нівелювання відмінностей, а нарощування, збільшення їх кількості. Гетерогенність даного класу дозволяє говорити нам про нього не лише як про "стабілізуючий" елемент політичної системи суспільства, а й як про соціальну групу, що відображає психологічне самовизначення значної частини населення.

Володіння конвертованою власністю, наприклад фірмою або вміннями, що надають переваги, відокремлюють середній клас від працівників фізичної праці. Порівняно з не власниками, власники почуваються вільними й поведуться інакше в тому, що стосується самодисципліни та підтримки стабільності політичного та економічного ладу. У визначенні середнього класу власність прирівнюють до різних активів, зокрема нематеріальних, під якими розуміють інтелектуальний капітал, професійний досвід та управлінські навички, тобто всі здібності, котрі на ринку праці можна обміняти на дохід, добру роботу та інші блага.

Крім цього, середній клас має тенденцію до формування специфічного світогляду, орієнтацій та цінностей. Він культивує індивідуалізм – віру в те, що реалізація домагань людини залежить від розвитку впевненої в собі особистості.

Г. Доманський, вивчаючи розвиток цінностей середнього класу у Західній Європі, робить акцент на двох цінностях, яких дотримується середній клас [5, с. 57]. В першу чергу – це культурний лібералізм, який протиставляється ліберальному консерватизму та не обмежує свободу в таких питаннях як ставлення до гендерних ролей, абортів, евтаназії і т.ін. По-друге – це "економічний лібералізм" щодо ринкових аспектів, якими є розподіл доходів і ставлення до ролі "держави загального добробуту". Перша та друга ідеологічна складова характерна саме для середнього, а не робітничого класу.

Цінності середнього класу розглядаються як чинник стабільності в суспільстві за часів змін і невизначеностей. Саме середній клас примножував національні надбання, підвищував стандарти життя, створював попит та вкладав в економіку надлишок своїх коштів. Середній клас – це своєрідний транзитивний пункт для найобдарованіших особистостей із робітничого класу у вищий клас суспільства.

За словами О. Симончук, специфіка сучасного середнього класу визначається за наступними ознаками: [6, с. 20-21]. Він складає "базовий", найбільш багаточисленний соціальний шар будь-якого суспільства сучасного типу. За мірою розвиненості в суспільстві "середніх класів" судять про його "зрілість", "нормальність", "сучасність". Феномен "суспільство середнього класу" відображається в тому факті, що дана соціальна група є найбільш масовою і впливовою в соціальній структурі західного суспільства.

В західному суспільстві чітко проявляється пряма залежність матеріального достатку і соціального статусу від рівня і якості отриманої освіти, тобто характерним є консистентність винагороди (дохід, влада, повага) і інвестицій (освіта, професійна майстерність). Гідна оплата праці дозволяє цій соціальній групі підтримувати певний рівень, образ і якість життя, що є привабливим для більшості населення.

Професійний склад "нових середніх" представлений зазвичай двома найбільшими категоріями: найманих службовців – спеціалістами (програмісти, вчені, економісти, інженери, юристи, лікарі, викладачі і ін.) та менеджерами (адміністратори і управлінці), які є масовою, професійно підготовленою і внаслідок цього привілейованою частиною економічно активного населення країни.

Зрештою, говорячи про критерії ідентифікації "старого" та "нового" середнього класу та підбиваючи підсумки, можемо зробити висновок про те, що якщо ресурси влади і впливу "старого середнього класу" пов'язані з класичною власністю капіталом чи засобами виробництва, то для "нового середнього класу" такими ресурсами виступають – інтелектуальна власність і професійна діяльність. Їх основний капітал – володіння інформацією, спеціальні знання і здібності. Завдяки концентрації в своїх руках цих винятково важливих і потрібних ресурсів дана соціальна група володіє впливом і владою, і тим самим контролює становлення нового постеконічного порядку [7, с. 141]. Оскільки "нові середні" володіють особливим капіталом, на отримання якого покладені роки напруженої праці і значні засоби на навчання, їх праця є престижною і високооплачуваною.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Структурні виміри сучасного суспільства: Навчальний посібник / За ред. С. Макеева. - К., 2006.– 372 с.; 2. Wright, Erik. Class, Crisis, and the State / Erik Wright.– London: New Left Books, 1978. – 266 p.; 3. Wright E. O. A General Framework for the Analysis of Class/Classes. L. Verso. 1985.– P. 64-92; 4. Симончук Е. Классовые структуры в сравнительной перспективе // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи и С. Макеева. – К., 2007. – С. 33-104; 5. Доманський Г. Формування середнього класу в Польщі: рушійні сили та перешкоди // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 52–80; 6. Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.; 7. Иноземцев В. Расколота цивилизация. – М. : Academia – Наука, 1999. – 724 с.